

Ирина Деретић

СМРТ И БЕСМРТНОСТ
У ПЛАТОНОВОЈ
ФИЛОЗОФИЈИ

ФЕНИКС ЛИБРИС • НЕВЕН
Београд, 2020.

САДРЖАЈ

1. Уводна разматрања	9
1.1. Бег од смрти.....	9
1.2. Суочавање са смрћу.....	16
2. Аргумент из неизвесности, или зашто Сократ сматра да се не треба плашити смрти	19
2.1. Прелиминарне напомене.....	19
2.2. Шта је за Сократа страх?.....	20
2.3. Зашто је незнање плашити се смрти?.....	23
2.4. Две врсте страха: страх од смрти и страх од срамоте.....	27
2.5. Сократ и Хектор као пример ирационалног страха од смрти.....	32
2.5. Зашто се плашимо смрти?.....	36
3. Сократов дајмонион и смрт	42
3.1. Ко је Сократов даιμόνιον?.....	42
3.2. Зашто је дајмонион епистемички поуздан?.....	44
3.3. Ћутање дајмониона Платоновог Сократа.....	48
3.4. Да ли је одсуство Сократовог дајмониона μέγα τεκμήριον?.....	52
3.4. Опомене дајмониона Ксенофонтовог Сократа и смрт.....	54

4. Аргумент о томе да је смрт <i>δουὴν θάτερον</i> (40c5–41c7).....	58
4.1. <i>Шта Сократ мисли да је смрт?</i>	58
4.2. <i>Да ли је Сократова дилема лажна?</i>	63
4.3. <i>Да ли су Сократова промишљања о смрти усаглашена?</i>	66
4.4. <i>Прва алтернатива, поређење смрти и сна, уживање</i>	69
4.5. <i>У којем смислу је смрт „чудесни добитак“?</i>	75
4.6. <i>Само истраживачки живот је вредан живљења</i>	79
4.7. <i>Друга алтернатива: Сократов мит о настављању филозофског живота у Хаду</i>	84
5. Да ли је Сократ извршио самоубиство?.....	88
5.1. <i>Шта Платон мисли о самоубиству?</i>	88
5.2. <i>Зашто Сократ неће да побегне из затвора?</i>	92
5.3. <i>Зашто Сократ није извршио самоубиство?</i>	96
5.4. <i>Доказ против самоубиства у Федону</i>	98
6. Смрт у миту о суђењу душама у дијалогу <i>Горгија</i>.....	103
6.1. <i>Да ли је мит у Горгији продужетак мита у Одбрани Сократовој?</i>	103
6.2. <i>Како се људи на два супротна начина могу односити према смрти</i>	106
6.3. <i>Мртве судије суде нагим душама</i>	116
6.4. <i>Смрт и кажњавање</i>	119
7. Филозоф и смрт у дијалогу <i>Федон</i>.....	122
7.1. <i>Питагорејци као претече Платоновог Федона</i>	122
7.2. <i>Зашто филозоф тежи умирању и смрти?</i>	124
7.3. <i>Аскетско и евалуативно тумачење, или како треба разумети однос филозофа према смрти</i>	130

7.4. Како се филозоф припрема за смрт?	136
7.5. Врлине и смрт	142
7.6. Сократов „истраживачки“ живот и филозофски живот који тежи смрти	144
8. Доказује ли доиста Платон да је душа бесмртна?	150
8.1. Прелиминарне напомене	150
8.2. Циклични аргумент о бесмртности душе (Phd. 70d–72e)	151
8.3. Други аргумент о бесмртности душе, који почива на ἀνάμνησις-у (Phd. 72e–77a)	155
8.4. Трећи аргумент о бесмртности душе: сродност душе са ејдетским ентитетима (Phd. 77b–84b)	160
8.4.1. Метафизички и антрополошки дуализам у трећем аргументу	162
8.5. Симијин приговор и Сократово побијање (Phd. 85b–86d, 91c–95a)	167
8.6. Кебетов приговор (Phd. 86d–88d)	169
8.7. Доказује ли четврти аргумент да је душа бесмртна?	170
8.8. Да ли је душа сваког појединца бесмртна: Федон и Тимај?	177
9. Бесмртност човекових дела	180
9.1. Може ли смртан човек да буде бесмртан?	180
9.2. Тежња ка бесмртности	183
9.3. Бесмртност природних врста	184
9.4. Како човек свесно тежи бесмртном?	186
10. Закључна разматрања	189
ЛИТЕРАТУРА	197
INDEX LOCORUM	209

INDEX NOMINUM	213
INDEX RERUM	219
INDEX VERBORUM GRAECA	225

1. Уводна разматрања

1.1. Бег од смрти

У кикладској некрополи на острву Наксос пронађен је необичан предмет: весло. На основу сличних налаза археолози су дошли до закључка како су приликом сахрањивања *управо на весла* постављани покојници како са њима не би били у контакту они који су их сахрањивали. Аналоган пример налазимо и у историјском доба, у шестом веку п. н. е. Наиме, током владавине Пизистрата (607–528 п. н. е.) одлучено је да се Делос као свето острво „очисти“ од гробова.¹

Делос је „очишћен“, како сматра Буркерт, из религијских разлога. Ове две појаве, из различитих времена, имају заједничку црту: наивно веровање како ће нас смрт „прескочити“ ако избегнемо контакт с умрлима или како ћемо се од ње „очистити“ као да је то зараза од које можемо оболети. Неко ко верује да је могуће смрт избећи, ако бежимо или се чистимо се од ње – заправо одбија да се суочи са стварношћу: да ће нас, ма где побегли, смрт сустићи, сачекати и приморати да се с њом суочимо као са једином стварном неизбежношћу у нашим животима.

У даљем току овог излагања настојаћу да скицирам само у основним цртама најзначајније представе о смрти које су

¹ Уп. Walter Burkert, *Griechische Religion der archaischen und klassischen Epoche*, W. Kohlhammer, Stuttgart, 1977, стр. 308.

утицале на Платонова размишљања о њој. Нека традиционална веровања је прихватио, нека оштро критиковао, при чему је давао властите одговоре на давно постављена питања, а то су следећа: представе о смрти, живот после смрти и страх од смрти. Што се тиче страха од смрти, Платонов Сократ сматра да људи углавном показују паничан страх пред нечим, што је неминовно – „дечији страх“ како каже Платонов Сократ у *Федону*.²

Најзнаменитији и најподробнији опис Хада налази се у XI певању Хомерове³ *Одисеје*. Етимолошко значење⁴ речи *Хада* (*Ἅιδης*) јесте „оно што је невидљиво“. Састављач *Одисеје* описује га као „мрачно и магловито“, „жалосно“ и ужасавалуће место, у којем пребивају „сенке“ душа некада живих људи, што снагу и памет добијају само ако се напију крви, на пример, уколико се жртвују животиње боговима у част. То је својим очима видео Одисеј приликом путовања у подземни свет. Ту се прво сусрео са душом пророка Тиресије,⁵ који мора да пије свежу крв како би могао да говори. Исто то чини и његова мајка⁶ – која га без пијења крви није ни могла препознати.⁷ Она смрт описује на следећи начин: „Судбина људска је да када испусте душу / кости им немају више живаца и мишића / јер снага силне ватре изгори / уништи све то / те се од костију белих одвоји живот наш / и душа к’о сан одлети?“⁸

² Уп. *Phd.* 77e4.

³ Реч *Хад* први пут се јавља у првом стиху Хомерове *Илијаде*, где се говори о „душама јунака“ који су послани у Хад. Уп. *Il.* 1.1.3.

⁴ Уп. „s. v. *Ἅιδης*“, у: *Etymological Dictionary of Greek*, ed. by Robert S. P. Beekes, Leiden/Boston: Brill, 2010, стр. 34.

⁵ Уп. *Od.* 11.94.

⁶ Уп. *idem.* 11.153.

⁷ Уп. *idem.* 11.218–222.

⁸ Британски класични филолог Мартин Л. Вест [Martin L. West] упоређује Хомеров Хад са угаритском и хебрејском традицијом те уочава сличности међу њима. На овом увиду захваљујем професору Александру Ломи као и

Који је смисао оваквог приказа Хада? Описи загробног живота најчешће имају функцију утехе, те нам у том смислу говоре да смрт није крај, него да ће душа покојника и после смрти наставити да постоји. Међутим, Хомерова слика живота после смрти не теши,⁹ него јој је он „доделио“ улогу да објасни однос душе и тела након смрти. Тај однос могао би се објаснити на следећи начин: све што се догађа телу догађа се и души, што подразумева међузависност душе и тела. Попут тела, које се распада, и душа се дезинтегрише и деградира у бесловесну сенку саме себе којој је потребно нешто телесно, а то је крв, да би барем за краће време могла разумно говорити. Дакле, душа без тела једва да може постојати тако да преживљава као „утвара“ саме себе. Стога би знаменити херој Ахил радије био слуга без властитог поседа него владар у царству мртвих.¹⁰

Хомерова визија како „преживљавају“ душе после смрти као бесловесне сенке, зависне од крви, није једина представа онога што се догађа са покојником после смрти. На пример, у четвртом певању Хомерове *Одисеје* спомиње се и Елисијум, место савршене климе, нека врста паганског раја, којем,

⁸ наставак колегиници Исидори Толић, која ме је упутила на Вестова истраживања. Уп. M. L. West, *The East Face of Helicon*, Clarendon Press, Oxford, 2000, стр. 152–153.

⁹ Богољуб Шијаковић темељно и критички разматра сва најзначајнија тумачења Хомеровог разумевања душе, као и односа живота и смрти. Он даје и сопствено, врло убедљиво тумачење по којем појам Хомерове ψυχή има два значења, „једно које се приписује живом човјеку“, а у другом „означава лик-сјену (*eidolon*) умрлог која надаље борави у Аиду“. „*Ова два значења повезује управо смрт*, која за хомеровског човјека дакако није потпуно ишчезнуће индивидуе.“ Уп. Богољуб Шијаковић, *Mythos, physis, psyche*, Јасен, Никшић–Београд, 2002, друго издање, попуњено и допуњено, нарочито стр. 63.

¹⁰ На познатом месту из XI певања *Одисеје* Ахилеј о Хаду каже: „Волео много би више под јарким живети сунцем/макар слуга био сиротом сељаку неком/ неко мртвима краљ бити.“ Уп. *Od.* 11.489–492.

додуше, и Хомер и потоња рецепција посвећују пажњу тек узгред.¹¹ Ни *Илијада* ни *Одисеја* нису сматране догматским списима, у чији садржај нису веровали или морали веровати сви Хелени, нити су ови епови били једино што је старим Грцима било доступно. У хеленској култури јављају се и други описи смрти и загробног живота, који различито од Хомера приказују каква може бити смрт.

Стварањем полиса долази до све веће индивидуализације, што утиче на промену односа према смрти – увид који прихвата већина научника данас.¹² Појединац је заинтересован за властиту судбину после смрти, те не одређују више само ритуали и канони његов однос према смрти и бесмртности, већ он сâм уочава да су то питања која се тичу лично њега. Премда је наше знање о елеусинским мистеријама и орфизму фрагментарно и непотпуно, ове религиозне традиције су образовале другачије слике о томе каква је судбина мртвих душа после смрти, уколико су прошле кроз ове мистеријске иницијације. У хомерској химни Деметри – за коју се претпоставља да датира из VII века п.н.е. – „о нади за бољим загробним животом изричито се говори“,¹³ и то за оне који су упућени у мистерије. Доказ за такав однос према смрти и загробном животу представља и епитаф посвећен хијерофанту (200 н. е.) који каже да „смрт не само да није зло, него је и неко добро“.¹⁴ Супротно Хомеровој идеји о ду-

¹¹ Уп. *Od.* 4.560–570.

¹² Видети, на пример, Christiane Sourvinou-Inwood, *‘Reading’ Greek Death. To the End of the Classical Period*, Oxford: Clarendon Press, 1995; Michael B. Cosmopoulos, *Bronze Age Eleusis and Origin of the Eleusinian Mysteries*, Cambridge University Press, Cambridge, 2015.

¹³ Уп. Michael B. Cosmopoulos, *Bronze Age Eleusis and Origin of the Eleusinian Mysteries*, Cambridge University Press, Cambridge, 2015, стр. 165.

¹⁴ Уп. Walter Burkert, *Ancient Mystery Cults*, Cambridge, Harvard University Press, Massachusetts, стр. 21.

ши, елеусинске мистерије описују душу као бесмртну, „која је заслужила да води бољи загробни живот“.¹⁵

Према истраживањима Редклифа Едмундса [Radcliffe Edmunds], утврђено је како је на орфичким таблицама¹⁶ писало да „смрт није крај, него почетак напретка покојника, што значи да га после смрти чека неки нови живот... Нови живот је можда само један од многих нових живота у низу реинкарнација или после смрти започиње коначни живот за блажене.“¹⁷ Загробни живот је често приказиван као свечаност на којој покојник, који је упућен у мистерије, слави заједно са боговима.¹⁸ Чини се како је иницијација/упућивање у мистерије најзначајнији услов који треба да испуне они који би да живе радосно и блажено после смрти, у новом животу што их чега. Орфичке идеје, посебно оне које су повезане с питагорејским учењима, видно су утицале на Платонову филозофију, нарочито на његов дијалог *Федон*.

Идеја о постхумном суђењу душама може се наћи и код Пиндара (522. п. н. е. – 443 п. н. е.) и код Есхила (525. п. н. е. – 456. п. н. е.). У *Олимпијским одама*¹⁹ Пиндар каже да „судије испод земље суде“, тако што се додељује добро постојање добрим душама, а лошим душама неподношљиво тежак рад. У двама драмама Есхил пева о постхумном суђењу од којег ниједан злочинац неће побећи, јер ће му, како се каже у *Прибе-*

¹⁵ Уп. Michael B. Cosmopoulos, *Bronze Age Eleusis and Origin of the Eleusinian Mysteries*, Cambridge University Press, Cambridge, стр. 165.

¹⁶ Редклиф Едмундс мисли и на орфичке таблице Пелина [Pellina] и Обија [Orbia].

¹⁷ Уп. Radcliffe Edmunds, *The Myth of the Underworlds Journey: Plato, Aristophanes and the 'Orphic' Gold Tablets*, Cambridge University Press, Cambridge, 2004, стр. 83.

¹⁸ Уп. *ibid.*, стр. 67, 83, 84, 88 итд.

¹⁹ Уп. Pi. O. 2.55ff.